

УДК 159.923.2
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-39

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ СИБЛІНГОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Крупник Г.А., аспірант
кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті здійснено огляд вивчення проблеми сиблінгової взаємодії у сімейній системі. Проаналізовано наукові роботи провідних вітчизняних та закордонних сучасних науковців. Висвітлено особливості взаємодії сиблінгів у родині та фактори, які на неї впливають, а саме: різниця у віці, порядок народження, типи дитячих стосунків – конкуренція, пристосування, компроміс, ігнорування, співпраця.

Ключові слова: сиблінгова взаємодія, сім'я, соціальна та сімейна психологія, дитячі стосунки, напрями дослідження родини.

Крупник А.А. НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ПРОБЛЕМЫ СИБЛИНГОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

В статье осуществлен обзор изучения проблемы сиблингового взаимодействия в семейной системе. Проанализированы научные работы ведущих отечественных и зарубежных современных ученых. Освещены особенности взаимодействия сиблингов в семье и факторы, которые на них влияют, а именно: разница в возрасте, порядок рождения, типы детских отношений – конкуренция, приспособление, компромисс, игнорирование, сотрудничество.

Ключевые слова: сиблинговое взаимодействие, семья, социальная и семейная психология, детские отношения, направления исследования семьи.

Krupnyk G.A. SCIENTIFIC APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE PROBLEM OF SIBLING INTERACTION

The article reviews the state of the problem of sibling interaction in the family system. The scientific works of the leading native and foreign modern researchers are analyzed. The features of the interaction of siblings in the family and the factors that affect it, namely: age difference, birth order, types of childrens' relationships – competition, adaptation, compromise, ignoring, cooperation.

In the scientific study, we investigated current research of modern scientists a family perspective by authors such as: O. Almazova, I. Diduk, N. Zyryanova, M. Karpa, O. Kozlova, I. Krupnyk, M. Kuzmina, V. Osiodlo, O. Posvistak, M. Rufo, M. Feinberg, T. Hetherington, T. Yablonska.

Famous scientists discuss the optimal age difference between siblings for their most favorable development. For example, M. Kuzmina considers the optimal difference in age of 3–4 years. The child begins to aim new responsibilities and duty in the family. M. Rufo, on the contrary, describes the optimal difference in age is 6–7 years. The child has already created his own, only his own family memories and received positive emotions from the sole attention of parents.

Psychologists have been paying attention to the problems of siblings beginning the XIX century, but there are not find recommendations on how to keep a good relationship between them.

So, it is necessary to consider sibling relations in interaction with other family processes, taking into account the individual characteristics of all members of the family system.

Prospects for further research are seen in a thorough study of the features of interaction between siblings in order to develop recommendations to parents to maintain favorable relationships between them and to develop on this basis psychological support for adolescents in this category.

Key words: sblings interaction, family, social and family psychology, child relationships, research directions of the family.

Постановка проблеми. Внутрішньо-родинна взаємодія була і залишається головним питанням у багатьох роботах вітчизняних та закордонних психологів, адже вона формує цінності, орієнтації, поведінку дитячої особистості, основу виховання дітей в сім'ї, систему потреб, інтересів, звичок.

У наукових розвідках провідних учених наголошується на важливості вивчення сім'ї як цілісного феномена із врахуванням взаємодії, що розгортається у трьох підсистемах [1]. Акцентується увага при цьому

на подружніх та дитячо-батьківських взаєминах (М. Алексеева, Е. Берн, Дж. Боулбі, Т. Буленко, Г. Варга, В. Васютинський, Я. Гошовський, А. Джерсильд, Е. Ейдеміллер, Г. Івончик, З. Кісарчук, М. Клейн, В. Ковальов, М. М'ягер, О. Пенькова, А. Петровський, Й. Рембовський, Л. Синютка, А. Співаковська, В. Столін, Т. Титаренко, З. Фрейд, В. Юстицький). Психологічні особливості ще однієї підсистеми сімейних взаємин – взаємодія між сиблінгами, є найменш розробленою проблемою у соціальної та сімейної психології [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трансформація сім'ї і як соціального інституту, і як малої соціально-психологічної групи в XXI столітті зумовлює виникнення нових концептів сім'ї та активізацію її психологічного дослідження. Враховуючи трансформаційні процеси, які переживає сучасна родина, актуальними стають завдання розширення проблематики наукових досліджень у психології на початку XXI століття. Так, поряд із актуальним у XX столітті вивченням дитячо-батьківських, подружніх, сиблінгових стосунків у XXI столітті науковці порушують цілу низку нових проблем, серед яких – сімейні взаємини та депресія, сім'я і ВІЛ, проблеми альтернативних форм сімейних стосунків, зокрема одностатевих сімей, сім'я і розлади харчування, особливості функціонування дистантних (транснаціональних) сімей [12].

Серед дослідників сучасної сімейної проблематики можна назвати таких авторів, як: О. Алмазова, І. Дідук, Н. Зирянова, М. Карпа, О. Козлова, І. Крупник, М. Кузьміна, В. Осьодло, О. Посвістак, М. Руфо, М. Фейнберг, Т. Хетерінгтон, Т. Яблонська та ін. [3; 6; 7; 9; 10; 12; 22].

Саме дослідженню сиблінгової проблематики приділяли увагу такі сучасні дослідники, як: К. Гольцберг (визначила низку проблем виховання, зумовлених віковою різницею між дітьми у родині), О. Воскресенська (дослідила вплив батьків на їхні конкурентні взаємини), М. Карпа (вивчала особливості розвитку сиблінга дитини з особливостями у розвитку), І. Дідук (охарактеризувала найпоширеніші типи сиблінгової взаємодії – компроміс та пристосування) [15].

Постановка завдання. За даними Державної статистики, в Україні живе майже 15 млн сімей, а середній розмір родини коливається від 3,1 до 4 осіб. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні на 1 жінку становить 1,54 дитини. Це говорить про те, що сім'ї в нашій державі переважно одно-дводітні. Тобто родини, які виховують двох дітей, доволі поширені у нашій державі. Тому тема вивчення особливостей взаємодії між сиблінгами є актуальною. Хоча проблемам сиблінгів (від англ. siblings, sibs – рідні брати і сестри, у яких спільні батьки) психологи приділяють увагу ще з XIX століття, але і досі немає чітких правил і рекомендацій, як саме підтримувати сприятливі взаємини між ними.

Разом із тим у контексті сімейних досліджень саме питанню дитячих відносин надається незаслушено мало уваги. Тому метою нашої статті є теоретичний аналіз висвітлення проблем сиблінгової взаємодії.

Аналіз сучасних тенденцій спонукає замислитися над майбутнім сім'ї. Як засвідчують результати соціально-демографічного дослідження «Сім'я і діти» Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, не прагнуть мати дітей близько півмільйона українців. При цьому лише 17% з них – через проблеми зі здоров'ям, а решта ж основними причинами такої позиції назвала економічну нестабільність або свідому відмову від дітонародження [8].

Виклад основного матеріалу дослідження. Значний внесок у вивчення сімейної проблематики зробили такі провідні вчені, як: А. Адлер (вплив порядку народження на стиль життя), Д. Леві (сиблінгове суперництво), С. Мінухін (сиблінгові стереотипи взаємодії з оточуючими), Л. Сонтаг (реакція сиблінгів на появу в сім'ї нового члена), В. Томан (вплив сімейних позицій сиблінгів на їхні особистісні особливості і майбутнє подружнє життя), Л. Фергюсон (дослідження взаємин сиблінгів з точки зору суперництва і співробітництва), Г. Хоментаускас (особливості взаємин дітей у родині та виникнення між ними мотиву суперництва), Л. Шнейдер (конкуренція між сиблінгами за батьківську любов), Г. Варга, Е. Ейдемільер, В. Столін (концепції психології сімейної взаємодії) [2; 14].

Різні сторони сиблінгових стосунків були об'єктом досліджень представників різних психологічних шкіл. Ними цікавилися теоретики психоаналізу (А. Адлер, Е. Берн, В. Томан), системної сімейної психотерапії (М. Боуен, С. Мінухін, М. Сельвіні Палаццолі), представники гуманістичної психології (К. Роджерс, В. Сатир), культурно-історичного підходу (Л. Божович, Л. Виготський, Т. Власова, В. Петровський, Ж. Шиф), теоретики соціальної психології сім'ї: міжособистісні внутрішньосімейні стосунки (Ю. Альошина, Л. Гозман, Е. Ейдемільер, Н. Казаринова, В. Куніцина); процеси спілкування у родині (Б. Анан'єв, Г. Андреева, Т. Гордон, К. Роджерс, В. Сатир); сиблінгові взаємини (М. Алексеєва, І. Дідук, М. Кошнова, Л. Сазонова, L. Bond, E. Teti, D. Gibs) [2; 6].

Біля витоків сучасних західних досліджень стоять такі фахівці, як: Ф. Гамільтон, Дж. Данн, Н. Зирянова, Н. Каленова, О. Карбанова, К. Кеніг, Дж. Кеттел, І. Козлова, Н. Лук'янченко, О. Черніков та ін. [7; 9]. Основна увага вищезазначених психологів спрямована на практико-орієнтовані питання, наприклад: визначення оптимальної різниці у віці між сиблінгами, зменшення кількості сварок і конфліктів, зниження ревностей і суперництва між дітьми у родині. Єдиної думки з цієї проблематики вченими

не вироблено, саме тому питання і на точний момент не досить вивчене.

У широковідомих дослідженнях взаємин між сиблінгами доцільно виокремити три основні напрями. Перший з них традиційно пов'язаний з описом розвитку в сім'ї дітей з різним порядком народження і включає роботи, що проводяться в психології розвитку, психології сім'ї, корекційній педагогіці та психології і в психотерапії. Другий напрям досліджень, які ведуться в диференціальній психології і психогенетиці, з'явився на початку 80-х рр. і пов'язаний з описом внутрішньо-сімейних відмінностей і дослідженням їхньої природи. Третій напрям є, власне, диференційно-психологічним. Найбільш визначними роботами цього напрямку є дослідження індивідуально-психологічних особливостей (насамперед, інтелекту) залежно від порядку народження, інтервалів між народженнями і кількості дітей в сім'ї [16].

На нашу думку, важливим аспектом у вивченні дитячих відносин є проблема ранньої взаємодії між сиблінгами, оскільки вона може віддзеркалюватися на подальшій поведінці дитини. Близькі, теплі відносини сприяють розвитку бажаних рис і засвоєнню очікуваних форм поведінки, включаючи рольову поведінку, навички спілкування, соціальну сензитивність, схильність до співпраці і розуміння соціальних норм і ролей. Адже психічний розвиток дитини не в останню чергу залежить від того, чи є у неї брати і сестри. Саме відносини з сибсом здебільшого визначають характер соціальної адаптації дитини [20].

Взаємодія з сиблінгами розширює психічний простір дитини, активізуючи її фізичний, емоційний, інтелектуальний розвиток, становлення самосвідомості. Завдяки сиблінговим контактам в індивідуума формується система цінностей, навички міжособистісних стосунків. Як зазначає Д. Віннікотт, однією з переваг сім'ї, яка має декількох дітей, є «можливість виконувати найрізноманітніші ролі стосовно один до одного, і це готує їх до життя у великих групах, а з часом – і у світі» [5].

У своїх дослідженнях Р. Дрейкурс стверджував, що риси особистості й характеру розвиваються завдяки конкуренції в сім'ї між братами й сестрами. Конкуруючі сторони спостерігають одна за одною, щоб збагнути ті способи і прийоми, завдяки яким опонент досягає успіху або зазнає невдачі [2].

Г. Хоментаускас намагався охарактеризувати особливості стосунків дітей у сімейній системі та виникнення між ними мотиву суперництва. Дитячі стосунки, підкреслював дослідник, забарвлені як особливою

прив'язаністю та любов'ю, так і конкуренцією та заздрістю [14].

А. Адлер, В. Белкіна, В. Івлева, В. Зіньківський, А. Ковальов, Г. Крайг, Т. Кузьмишина, К. Леман, Н. Мержан звертають увагу на такі види відносин між сиблінгами, як співпраця, змагання, конкуренція та антагонізм. В. Бедфорд, який займався дослідженням протистоянь і суперечок, які нерідко зустрічаються у стосунках братів і сестер, вказує на їхній важливий позитивний внесок у взаємини між сибсами. Автор відзначає слушний вплив цієї сторони взаємин між дітьми у родині, хоча зазвичай він вважається негативним. Науковцем було з'ясовано, що протистояння і суперечки сиблінгів у дитячому і в дорослому віці підвищують ефективність виховання сибсами власних дітей, сприяють придбанню ними соціальних навичок, дають досвід відкритої і чесної взаємодії, сприяють формуванню адекватної самооцінки і реалістичної картини світу [3; 18].

Провідні науковці погоджуються з тим, що рідні брати і сестри чинять значний вплив на життєве самовизначення особистості. Зокрема, обґрунтовано, що на розвиток дитини зі збільшенням кількості дітей у сім'ї зменшується вплив батьків та зростає вплив сиблінгів (А. Адлер, І. Дементьева, В. Дружинін, М. Кошонова, Й. Рембовський, Л. Сазонова, Є. Стотленд, В. Томан та ін.) [2; 3; 9]. Відомі психологи оцінюють вплив статусу сиблінга на розвиток особистості кожної дитини дещо скептично, ніж попередні покоління психологів. Г. Крайг зазначає, що фактично немає таких індивідуальних особливостей, які залежали б тільки від порядку народження. Як зазначає Т. Бауер, певна частина особистого досвіду пов'язана з порядком народження, тоді як інша його частка зв'язується з хворобою, зміною фінансового становища родини, принаймні у стосунках з ровесниками у шкільному середовищі, не має ніякого відношення до порядку народження.

У дослідженні Т. Лі і Дж. Манчіні було встановлено, що до контактів між дорослими сиблінгами часто спонукає не тільки емоційна, але і територіальна близькість братів і сестер. На емоційну близькість між сиблінгами впливає міра генетичної спорідненості, вказують Л. Уайт і А. Ріедман [3].

Ш. Ніл вивчала вплив схожості сиблінгів старшого підліткового віку на близькість і доброзичливість стосунків з братом або сестрою [21]. Гіпотезою наукового дослідження служило припущення, що чим більш подібні сиблінги за своїми особистими рисами, тим ближчими і теплими, з їхньої точки зору, є взаємозв'язки між ними. Загалом гіпотеза дослідження підтвердилася. Ті сиблінги, які бачили один в одно-

му багато подібних особистісних рис, мали більш теплі, сердечні і довірчі відносини, ніж ті діти, які розцінювали один одного як абсолютно не схожих. Окрім того, у межах наукового дослідження було з'ясовано: які індивідуально-особистісні якості впливають на утворення прихильних і тісних відносин між сибсами. Сиблінг, який сприймається як уважний до інших, надійний, вихований, неагресивний і не занадто впертий, має шанс навзаєм очікувати теплі і близькі стосунки у дитячій сімейній підсистемі.

Одним із перших повномасштабних вивчень сиблінгів з метою виявлення впливу на якість сиблінгових відносин таких показників, як стать, різниця у віці і порядок народження, стала наукова робота Х. Кох. У рамках цього дослідження було проведено інтерв'ю з дітьми віком 5–6 років. Вона аналізувала, як емоційні, соціальні установки дітей, їхні звички, установки стосовно дорослих, вибір товаришів по іграх пов'язані з характеристиками їхніх сиблінгів [7].

Також серед провідних науковців мали місце дискусії про оптимальну різницю у віці між сиблінгами для їхнього максимально сприятливого розвитку. М. Кузьміна вважає оптимальною різницю в 3–4 роки. У цей період відбувається суттєва перебудова дитячої свідомості, з'являється тенденція до самостійності («хочу» і «можу»). Дитина починає прагнути отримати в родині нові обов'язки, відповідальність, відчуває бажання все робити самостійно, тому догляд і турбота про молодшого брата чи сестру принесе їй задоволення [3].

М. Фейнберг і Т. Хетерінгтон аналізують різницю у віці між сиблінгами в світлі двох одночасно діючих параметрів – їхньої подібності через схожість оточення і відмінності, пов'язані з процесом диференціації [22]. Дослідники припустили, що чим ближчі сиблінги за віком, тим більше вони відрізняються один від одного за особистісними якостями через вплив вищезазначеного процесу.

М. Руфо, посилаючись на психоаналітичний підхід, вказує на оптимальну різницю у віці саме 6–7 років. Науковець вважає, що та організація особистості, яку приносить з собою період едіпового комплексу, дає змогу дитині більш надійно ідентифікувати себе з роллю родича. Крім цього, у дитини 6–7 років був час утворити власні, тільки їй приналежні сімейні спогади й отримати позитивні емоції від одноосібної уваги батьків; це також вік придбання друзів поза родину [3].

У перших сиблінгових дослідженнях увага науковців була зосереджена на різниці у віці між дітьми і їх порядку народження

(А. Адлер, М. Боуен, В. Томан). Але такі вчені, як Стокер, Данн і Пломін, у своєму вивченні факторів, що впливають на якість сиблінгових відносин, дійшли висновку, що найменший вплив на характер сиблінгових взаємин надають такі параметри, як сімейна структура і сімейна позиція сиблінгів. А. Томас і С. Чесс виявили, що саме темперамент дитини визначає рівень стресу у разі народження сестри чи брата [9].

І. Дідук розглядала психологічні особливості у контексті сиблінгової взаємодії. У своєму дослідженні науковець виділила 5 типів дитячої взаємодії: конкуренцію, пристосування, компроміс, ігнорування та співпрацю. У результаті було з'ясовано, що з системою взаємин дітей у родині пов'язаний ступінь досягнення дитиною семирічного віку психологічної зрілості, необхідної для шкільної адаптації [6].

М. Миколайчук провела дослідження детермінант розвитку особистості у контексті взаємодії з неповносправним сиблінгом, а саме: вивчення самооцінки, складників психоемоційної сфери, рис характеру, психосоціальної адаптації сиблінгів дітей з психофізичними вадами. У своїй науковій роботі вона встановила: сибси переживають значні емоційні та соціальні труднощі. На основі отриманих даних було розроблено психокорекційну програму з метою гармонізації сфери самосприйняття сиблінгів неповносправних дітей, збільшення їхніх адаптаційних ресурсів, налагодження стосунків з братом чи сестрою, які мають вади розвитку [11].

Ю. Черткова провела дослідження, присвячене аналізу наявних у суспільстві уявлень про психологічні особливості дітей, народжених в одній сім'ї, які відрізняються за порядком народження. До групи респондентів увійшли старшокласники та студенти, яких просили дати порівняльну оцінку старших і молодших дітей. Результати свідчать про те, що старшим дітям приписуються більш високі когнітивні здібності, велика відповідальність і самостійність. Від молодших дітей очікують вищий соціальний інтелект, творчі здібності й емоційність. Батьки, на думку досліджуваних, проявляють чималу демонстрацію своїх почуттів стосовно саме молодших дітей [16].

Л. Баландіна, О. Силіна досліджували взаємини дітей із власними братами та сестрами, а також із однолітками на вибірках з багатодітних і однодітних сімей. Респонденти – діти дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку. Вченими аналізувався вплив факторів віку, статі, розміру сім'ї та черговості народження дітей, взаємозв'язки між показниками

дитячих відносин і деякими емоційно-особистісними характеристиками [4].

І. Козлова досліджувала особливості відносин у сиблінгових парах. В експерименті брали участь повні сім'ї, які виховують двох дітей підліткового віку. У результаті виявлено, що старші діти порівняно з молодшими більшою мірою схильні до конфліктної, домінуючої поведінки щодо сибса. Антагонізм у сиблінговій парі пов'язаний з низьким рівнем батьківського прийняття і емоційної близькості з дітьми [9].

О. Алмазова аналізувала взаємозв'язки дорослих сиблінгів. В емпіричному дослідженні взяли участь дорослі, у яких є хоча б один сиблінг. Дослідницею виділено й описано чотири типи взаємин: близькі та неконфліктні; помірно близькі і середньо конфліктні; байдужі; дистантні та конфліктно-конкуруючі. Встановлено, що за близьких та теплих дитячих взаємин брат або сестра, як правило, сприймається більш позитивно, ніж у разі конфліктних, ворожих стосунків. Було проведено порівняння сиблінгових відносин із дружніми, результат показав, що образ друга зазвичай більш позитивний, ніж образ сиблінга. При цьому близько половини респондентів вважають, що більше схожі на свого сиблінга, ніж на друга [3].

Висновки з проведеного дослідження.

На закінчення нашого огляду, присвяченого науковим дослідженням сиблінгових стосунків, варто відзначити, що складність цієї теми передбачає необхідність розгляду сиблінгових відносин у взаємодії з іншими родинними процесами і з урахуванням індивідуальних характеристик усіх членів сімейної системи.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у ґрунтовному вивченні особливостей взаємодії між сиблінгами з метою розробки рекомендацій батькам для підтримання сприятливих взаємин між ними та розробці на цій основі психологічного супроводу підлітків цієї категорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре. Москва : МПСИ, 2000. 416 с.
2. Адлер А. Воспитание детей: взаимодействие полов / пер. с англ. А.А. Валеева, Р.А. Валеевой. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 448 с.
3. Алмазова О.В. Привязанность к матери как фактор взаимоотношений взрослых сиблингов : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13 ; МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 2015. 199 с.
4. Баландина Л.Л., Сирина Е.А. Особенности взаимоотношений с сиблингами и сверстниками у детей из

многодетных и однодетных семей. *Психологические исследования: электронный научный журнал*. 2010. № 4(12). URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 18.12.2018).

5. Винникотт Д.В. Разговор с родителями / пер. с англ. М.Н. Почукаевой, В.В. Тимофеева. Москва : Независимая фирма «Класс», 1997. 112 с.

6. Дідук І.А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їхнього психосоціального розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2001. 20 с.

7. Зырянова Н.М. Ранние сиблинговые исследования. *Психологические исследования: электронный научный журнал*. 2008. № 2(2). URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 18.12.2018).

8. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України : офіційний сайт. URL: <http://www.idss.org.ua/public.html> (дата звернення: 18.12.2018).

9. Козлова И.Е. Особенности сиблинговых отношений в двухдетных семьях. *Психологические исследования: электронный научный журнал*. 2010. № 4(12). URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 18.12.2018).

10. Крупник І.Р. Проблеми дослідження особливостей уявлень про майбутнє сімейне життя дітей з родин трудових мігрантів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Херсон, 2016. Вип. 1. Т. 1. С. 146–150.

11. Миколайчук М.І. Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2007. 214 с.

12. Посвістак О.А. Теоретико-історичні основи психології сім'ї. Хмельницький : ХНУ, 2017. 402 с.

13. Холл К.С., Линдсей Г. Теории личности. Пер. с англ. Москва : КСП+, 1997. 720 с.

14. Хоментгаускас Г.Т. Семья глазами ребенка. Москва : Педагогика, 1989. 160 с.

15. Цюра С.Б. Характерні особливості педагогічного середовища розвитку сиблінгів. *Вісник Львівського університету. Серія «Педагогічна»*. Львів : Вид-во Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2016. Вип. 30. С. 149–151.

16. Черткова Ю.Д., Каленова Н.В. Представления о различиях между старшими и младшими сиблингами. *Психологические исследования: электронный научный журнал*. 2009. № 4(6). URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 18.12.2018).

17. Яблонська Т.М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. *Український соціум*. 2004. № 2(4). С. 80–84.

18. Bedford V.H. Sibling relationship troubles and well-being in middle and old age. *Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*. 1998. Vol. 47. P. 369–378.

19. Cicirelli V.G. Sibling Relationships Across The Life Span. New York : Plenum press, 1995. 255 p.

20. Dunn J. Siblings: The first society. *A lifetime of relationships* / eds. N. Vanzetti, S. Duck. Pacific Grove, CA : Brooks. Cole Publ., 1996. P. 105–124.

21. Neale C.W. Perceived sibling compatibility and the effects of personality. URL: https://getd.libs.uga.edu/pdfs/neale_cheryl_w_200312_ms.pdf (дата звернення: 18.12.2018).

22. Feinberg M.E., Hetherington T.M. Sibling differentiation in adolescence: Implications for behavioral genetic theory. *Child Development*. 2000. Vol. 71(6). P. 1512–1524.